

ZÁRÓJELENTÉS

AZ OTKA 68 356 sz. „A rendi hitelrendszerek felbomlása és újjászületése”
c. kutatási projekt teljesítéséről (2007-2010)

Pályázatunk benyújtásakor tématervünket az alábbi helyzetleírással kezdtük: „Közel nyolcvan éve, hogy Grünwald Béla úttörő tanulmánya megjelent „Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon (1790-1848)” címmel, sok részletkutatás készült elsősorban a reformkorra e téren azóta (Ungár Lászlótól Varga Jánoson, Tóth Tiboron át Glósz József) mégsem állíthatjuk, hogy tisztában vagyunk azzal, mi történt a rendi korszak hitelügyi rendszereivel a feudalizmus utolsó fél évszázadában és a régi intézményrendszer felszámolása után. A vizsgálatok e téren rendszerint lezárulnak 1848-al. Kutatásunk a rendi hitelrendszerek hosszú távú átalakulását vizsgálva nem pusztán az intézményes reformokra helyezi a hangsúlyt, hanem a hitelezés gyakorlatában próbálja meg tetten érni a változások fő tendenciáit.”

Mivel a rendi korszak régi hitelrendszerei lokálisak, illetve regionálisak voltak nem országos áttekintésre vállalkoztunk, hanem egy észak-kelet – dél-nyugat átló mentén három kutatási terepen (Szabolcsban, Pest-megyében és Pest-Budán, valamint Zalában) törekedtünk arra, hogy az adott lépték keretein belül feltárjuk a 19. század jellegzetes hosszú távú folyamatait.

A kutatás elkészült eredményeit, a projektben közreműködő hat szerző tanulmányait az AETAS folyóirat legfrissebb, 2010. 2. tematikus számában, a „Régi hitelrendszerek” című blokkban tettük közzé.

Aki rendi korszak hitelrendszereit vizsgálja, nem kerülheti meg az ún. *betáblázási könyvek* elemzését. Még akkor is, ha tudjuk, nem minden hitelyűjtás került betáblázásra (és kitáblázásra), s hogy a betáblázások időpontja távolról sem egyezik meg a kölcsönfelvétel időpontjával. Betáblázási könyveket mind a vármegyék, mind a városok vezettek. Szerzőink közül Somorjai Szabolcs doktorandusz Pest-Pilis-Solt vármegye, Bácskai Vera professzor emeritus pedig Buda és Pest betáblázásait elemezte. Kutatásaikból két jellegzetes táblázatot iktatunk ide. Az egyik a folyamatok hosszútávú dinamikáját, a másik, egy adott időmetszetben a hitelyűjtók és kölcsönvevők struktúráját illusztrálja (konvenció forintban).

Somorjai, 4. tábla

A PEST-PILIS-SOLT VÁRMEGYEI BETÁBLÁZÁSOK ÉVTIZEDES BONTÁSBAN 1771-1857

Időszak	Betáblázások száma	Betáblázások értéke CM	Kitáblázások száma	Kitáblázások értéke CM	%
1771-1779	37	289337	18	177 597	61
1781-1790	25	145 358	13	93 080	64
1791-1800	183	1650 382	105	1142 571	36
1801-1810	153	1064 516	86	660 643	62
1811-1820	518	5232 473	217	2844 858	54
1821-1830	583	4657 609 (3367 040)	259	2109 494 (1517 892)	45
1831-1840	838	2946 891 (2451 133)	339	1230 145 (984 699)	41
1841-1850	1643	8225 181 (7962 330)	557	2995 196 (2919 078)	36
1851-1857	284	1099 298 (1027 530)	27	228 166	20

Bácskai, Függelék, VII. tábla

HITELEZŐK ÉS ADÓSOK MEGOSZLÁSA PESTEN 1820-BAN*

	HITELEZŐK		ADÓSOK	
	szám	%	szám	%
Összes	572		584	
Ebből nő	84	14,6	49	8
Azonosított	195	34	269	46
Ebből				
Nemes	6	3,1	7	2,6
Katonatiszt	11	5,6	2	0,7
Egyházi személy	5	2,6		
Kereskedő	68	34,9	67	25
Zsidó, fogl.nélkül			5	1,9
Gyáros, nyomdatulajdonos	3	1,5	2	0,7
Szállítás,vendéglátás	3	1,5	6	2,2
Kézműves	48	24,6	108	40,1
Birtokos polgár	26	13,3	60	22,3
Értelmiségi-tisztviselő.	25	12,8	11	4,1

*925 betáblázás, 2930149 CM

Mivel a betáblázási jegyzőkönyvek révén csak azok megszűnéséig, tehát az 1850-es évekig lehet nyomon kísérni a folyamatokat, nagy jelentősége van annak, hogy mennyire lehet a kontinuitás szálait kibogozni a nagy intézményes változások időszakában. Itt két lehetőség kínálkozott az individualizálásra. Egyrészt az egyes családok szintjén, másrészt a rendi korszakban alapított, de a 19. század második felében is folyamatosan továbbműködő intézmények szintjén. Projektünkben az előbbit a Szabolcs-megyében törzsbirtokos Kállay- család, utóbbit a Zala-megyei nemesi pénztár testesítette meg.

Kövér, 2. táblázat

A KÁLLAY CSALÁD HITELEZŐINEK MEGOSZLÁSA
1830-1849

	1830-1839		1840-1849		1830-1849	
	pengő ft	%	pengő ft	%	pengő ft	%
Magánhitelező	39 368	24,8	683 836	33,3	723 204	32,7
Reisner et Co.			1 160 000	56,5	1 160 000	52,4
Kincstár			10 000	0,5	10 000	0,4
Közalapítvány	110 955	70,0	6 000	0,3	116 955	5,3
Országos Pénztár	6000	3,8			6 000	0,3
Egyház	2010	1,3	72 432	3,5	74 442	3,4
Megyei kórház	200	0,1	400	0,0	600	0,0
Nyíregyháza			121 600	5,9	121 600	5,5
Összes	158 533	100,0	2 054 268	100,0	2 212 801	100,0

A Kállayak hitelügyleteit Kövér György docens a betáblázási könyvek, egy nagyszabású hitelfelvétel („az utolsó parciális obligáció”) kudarca, valamint Kállay Béni naplói alapján rekonstruálta. Kiss Zsuzsanna doktorjelölt pedig a Zala-megyei nemesi pénztár fennmaradt iratanyagán elemezte, hogy a modern tőkés hitelrendszer kiépülése korában kik és milyen formában fordultak a hagyományosnak tűnő „rendies” intézményhez (1861; 1894).

A 19. század második felében a hitelrendszerek társadalmi beágyazottságát négy fővárosi kaszinóépítkezés finanszírozásának példáján Eöry Gabriella doktorandusz világitotta meg, bemutatva, hogy a hitelforrások között milyen békésen funkcionált egymás mellett a hagyományosnak számító fővárosi árvapénztár és a különböző bankok és takarékpénztárak. Rendkívül tanulságos kísérletnek bizonyult Balogh János Mátyás doktorandusz közreműködése, aki egy (az utókor nagy szerencséjére) grafomán altiszt naplói alapján mutatta be a mindennapi hitelezési gyakorlatot, s hogy a formális nagy hitelrendszerek korában milyen terei, csatornái és funkciói maradtak a semmiféle statisztikában meg nem ragadható privát kölcsönöknek. A megyei, városi intézmények kimutatásai mellett esettanulmányainkban így válhattak a *magánaplók* a hitelügyek kutatásának alapforrásaiává.

Kutatásunk személyi bázisa az ELTE Történettudományi Doktori Iskola Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjára épült. Így tudtuk megoldani Kiss Zsuzsanna születési szabadsága idején átmeneti helyettesítését, s a résztvevő kutatói gárda kiszélesítésével érdemben gazdagodtak a kutatási eredmények is. Elmondhatjuk, hogy a korábbi, némileg sematikus összképnél a modern hitelrendszerhez vezető átmenetről munkánk révén mind strukturálisan, mind a rendszerek szereplőit illetően sokszínűbb, árnyaltabb, életszerűbb leírás áll ma rendelkezésre.

Zárójelentésünkhöz az Aetas 2010. 2. számában publikált dolgozatok rezüméjét csatoljuk:

Somorjai Szabolcs: Pest-Pilis-Solt vármegye adóssai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében

A tanulmány a bankok és takarékpénztárak magyarországi megjelenése előtti hitelélettel foglalkozik, egyetlen megye, Pest-Pilis-Solt vármegye betáblázási jegyzőkönyvei alapján. Egyetlen megye adatai alapján természetesen nem akar általános következtetéseket levonni, de talán árnyalhatja a korabeli hitelekéről és adósságokról alkotott képet.

A cikk első része a betáblázási jegyzőkönyvek sajátosságait mutatja be, külön kiemelve a tárgyalt vármegye jegyzőkönyvei kapcsán felmerült problémákat. Ezután az adóssokat és hitelezőket mutatja be számokban, külön kitérve a magán, intézményi, női hitelezőkre, tárgyalva számarányukat, illetve eltérő súlyukat a hiteléletben. A tanulmány harmadik része időbeli metszetet kísérel meg adni a korszak hiteléletének különböző tendenciáiról, változásairól.

A szerző végkövetkeztetése, hogy az 1840-es évekre megroppant a hagyományos hitelezési struktúra, és nem biztos, hogy pusztán azért, mert nem volt elegendő rendelkezésre álló hitel; ez csak az egyik oknak tekinthető. A tradicionális módszerek elégtelenségében közrejátszhatott a hitelek vissza nem fizetésének magas részaránya is, amely problémára az intézményes hitelezés megjelenése illetve a telekkönyv bevezetése kísérelt meg végül választ adni.

Bácskai Vera: Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében

A tanulmány a két város hiteléletében a 19. század első felében végbement változásokat kíséri nyomon. Nemcsak azt vizsgálja, hogy mekkora volt a hitelpiacon forgó tőke nagysága, hanem azt is, hogy milyen mértékű volt a tradicionális – a városi hivatalok és az egyházak – , illetve a magánszemélyek által nyújtott hitelek aránya, és hogy milyen módosulásokat eredményezett

az 1840-es években alapított bankok és takarékpénztárak megjelenése a városokban.

A kutatás alapvető forrásául az 1810. 1830. és 1850. évi betáblázási jegyzőkönyvek szolgáltak. Bemutatja, hogy hogyan alakult a hitelek nyújtó, illetve a kölcsönt felvevő

magánszemélyek társadalmi összetétele, és hogy milyen esélyei voltak a kölcsön megtérülésének.

A vizsgált korszakban mindkét városban csökkent a magánhitelezők és nőtt a jogi személyek által nyújtott kölcsönök aránya. Pesten ezt elsősorban a banki kölcsönök megjelenése idézte elő. A nagyobb- az adott évben tízezer forintnál több- hitelt nyújtók között mindkét városban csökkent a nemesek és nőtt a kereskedők aránya. Figyelemre méltó, hogy míg a korábban még általános gyakorlat volt, hogy az azonos státuszúak/foglalkozásúak egymást segítették ki, a 19. század első felében gyakoribbá válik a nemesek polgároknak, kisebb mértékben a polgárok nemeseknek nyújtott hitele.

A hitelnyújtást egyre gyorsabban követő betáblázás valamelyest csökkentette a hitel megtérülésének kockázatát. Ugyan nőtt az öt éven belüli visszafizetések száma, a nyújtott hiteleknek mintegy fele nem került kitáblázásra.

Kövér György: Hitelkonverziók. A nagykállói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén

A tanulmány három forráscsoport alapján vizsgálja a hitelviszonyok átalakulását a 19. század folyamán. Egyrészt a reformkori Szabolcs-megyei betáblázási (intabulációs) könyvek Kállay családra vonatkozó adatai, másrészt a Kállay nemzetség által 1847-ben kibocsátott parciális obligációk körüli bonyodalmak tükrében, végül Kállay Béni (később közös pénzügyminiszter) 1860-as évekbeli naplói révén.

Ha Széchenyit annak idején még elsősorban a hitel fedezetének, lejáratának, rendszerbe illeszkedésének kérdései nyugtalanították, akkor a hatvanas évekre Kállay Béninek mind elméleti tájékozódásában, mint hitelezési gyakorlatában a hitelformák közötti rugalmas átjárhatóság lehetett a meghatározó élménye. Kialakulóban volt az új hitelrendszer, amelyben a régi formák és az új intézmények békésen megfértek egymással. Olyan világ volt ez, amelyben magánhiteles esetében is lehetőség volt a váltóhiteles hosszabb lejáratú kötelezvényhitellé alakítására. S csak a piaci árfolyam gördített akadályt az elé, hogy egyik intézményi hitelezőtől át lehessen vinni a betáblázott követeléseket másik bankintézethez.

Kiss Zsuzsanna: A Zala megyei nemesi pénztár – egy hitelintézet születése

A tanulmány a zalai nemes felkelő seregek kasszájából alakult nemesi pénztár felállításának körülményeit és a pénztár működésének majd egy évszázadnyi periódusát vizsgálja. A pénztár közvetlen irányítását végző alapítványi választmány tagjai összetételének, valamint a pénztár két különböző időpontban (1861, 1894) felvett adólistájának elemzése révén egy rendi körülmények között felállított hitelintézet modernné válása követhető nyomon. Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy ez a modernizáció meglehetősen felemás módon ment végbe. Amíg a pénztár vezető és döntéshozó testületének összetételében nem történt változás, vagyis a pénztár ebben az értelemben felállítása óta megőrizte a rendies vonásait, addig a „keresleti oldalon”, a pénztár használói körében jól kitapintható elmozdulás történt. A kezdetben rendi kötöttségei miatt csupán szűk kör számára nyitott pénztár a század végére a nem nemesek, sőt a nők számára is mindinkább elérhető vált, illetve a pénztár által adott jótékony támogatások kedvezményezettjeinek köre is a kor igényeinek megfelelően változott, s tolóldott a közszféra felől a civil társadalom irányába.

Eöry Gabriella: Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek

A tanulmány a kaszinók beruházási stratégiáját székházépítésük példáján keresztül mutatja be. Négy olyan esetet vizsgál, amikor az egyes kaszinók külön részvénytársaságot hoztak létre a feladat megoldására és lebonyolítására.

A Fővárosi Casino Épület Rt. 1884. április 22-én alakult, hogy az akkor VI-VII. Kerületi Körnek később Terézvárosi Casinonak nevezett egyesület számára helyiségeket biztosítson. Az 1885 őszen átadott épületet Petshacher Gusztáv tervezte. A Magyar Országos Központi Takarékpénztárral való személyi összefonódás ellenére az építkezéshez szükséges 90.000 forintos hitelt Budapest Főváros Gyámpénztárától vették fel.

A Budapest-Krisztinavárosi Casino-épület Rt. 1892-ben alakult meg a Budai Polgári Casino tagjainak kezdeményezésére. A székház felépítéséhez 50.000 forint kölcsönt vettek fel az alaptökéjüket is kezelő és a társaságban jelentős részvény csomagot birtokló Egyesült Budapest-fővárosi Takarékpénztártól. A Francsek Imre által tervezett épület 1893-ra készült el.

A Lipótvárosi Casino-épület Részvénytársaság 1893-ban szintén kaszinói kezdeményezésre alakult. A részvénytársaság és a Lipótvárosi Casino között nem csak személyi, hanem intézményi összefonódás is volt. Ebben az esetben már a telekvásárláshoz is hitelt kellett felvenniük. A négy közül a legnagyobb volumenű építkezés lebonyolításához még három esetben kellett kölcsönért folyamodniuk. Két esetben Pesti Hazai Első Takarékpénztártól, egy esetben pedig közvetlenül saját tagjaiktól, kölcsönkötvények formájában, jutottak forráshoz. A Freund Vilmos tervei alapján készült épületet 1896-ban nyitották meg.

A Budapest-Kőbányai Casino-Épület Részvénytársaság 1899. május 11-én alakult meg, hogy X. kerületi Kőbányai Kör (később Budapest-Kőbányai Casino) számára megfelelő székházat emeljen. A Steinhardt Antal által tervezett épületet 1901-ben adták át. Az építkezéshez három alkalommal folyamodtak hitelért. A legnagyobb összeget a Fővárosi Árvaszéktől vették fel, később a Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól majd a Kőbányai Takarékpénztártól kaptak hitelt.

Balogh János Mátyás: Kisemberek kishitelei a 19. század végi Budapesten

A 19. századi hitelélet alig ismert területei közé tartoznak a magánemberek kisebb összegű kölcsönügyletei. Lowetinszky János József (1866–1935) páratlan forrásértékű, 40 kötetes naplóját vizsgálva azonban bepillantást nyerhetünk a 19. század végi budapesti kisemberek hitelügyleteinek színes világába – abba a világba, amelyet szinte teljesen átszöttek a hitelkapcsolatok, a körbe- és keresztbetartozások. Nyomon követhetjük, hogy az évek során hogyan változott a kistisztviselő foglalkozású, vagyontalan naplóíró kihelyezett és felvett hitelállományának szerkezete és nagysága, hogyan viszonyult hitelezőihez és adósaihoz, illetve ők hozzá. Egyes kollégáival szemben ugyanis különösen ügyelt arra, hogy ne várassa meg a törlesztéssel, fenntartva ezzel társadalmi reputációját. Ugyanígy a környezetén belüli tekintélyét növelhette azzal is, amikor olyan kollégáinak és barátainak is adott kölcsön szerényebb összegeket, akiktől nem lehetett elvárni a kölcsön teljes visszafizetését. A naplóíró élete során jelentős összegekkel maradt hitelezői adósa, több közülük azonban – három volt élettársa – bíróság elé vitte az ügyet. A tanulmányban egyrészt bemutatom Lowetinszky 1889 és 1910 közötti éves költségvetéseit és kölcsönügyleteit, másrészt az 1893-as és 1900-as éveken keresztül alaposabban is megvizsgálom a kétirányú hitelezés kereteit. Az elemzés során párhuzamosan használom a naplóíró részletes statisztikáit és kimutatásait, valamint a narrációját. A tanulmány arra mutat rá, hogy a vizsgált korban és közegeben a kishitelek rendkívül jelentős társadalom-összetartó szereppel bírtak.